

rıslıhğa uğratılmasında önemli rol oynadı. Gazneliler Devleti'ni tekrar Büyük Selçuklular'a tâbi kıldı. Fakat Budist Karahitaylar'ın Mâverâünnehir'de hâkimiyet kurmalarına engel olamadı. Yirmi yılı meliklik olmak üzere altmış yıla yakın hüküm süren Sencer, hükümdarlığının son yıllarında kendi öz kavmi Oğuzlar'ı cezalandırmak isterken yenilgiye uğrayıp (Muharrem 548 / Nisan 1153) onların elinde üç yıl esir kaldı. Ramazan 551'de (Ekim-Kasım 1156) esaretten kurtulduktan kısa bir süre sonra öldü (14 veya 24 Rebûlevvel 552 / 26 Nisan veya 6 Mayıs 1157). Sencer'in ölümüyle Büyük Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu. Büyük Selçuklu devlet teşkilâtı onun döneminde en ileri seviyeye ulaşmış, Sencer, Sultan Melikşah ile birlikte örnek hükümdar olarak gösterilmiştir. Devlet teşkilâtına dair resmî vesikaları içeren müşşeat mecmualarının çoğu bu döneme aittir.

Ön Asya'yı Orta Asyalı kavimlere Selçuklular açmıştır. Moğol devri tarihçilerinden bazıları Moğollar'ın Ön Asya'ya Oğuz Türkleri'nin açtığı kapıdan girdiklerini belirtir. Selçuklular, Anadolu'yu Oğuz Türkleri'nin vatanı yapmışlardır. Böylece, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'yu müslümanlardan alarak sınırlarını doğuda Arpaçay'ına, güneyde Suriye'de Lazkiye şehrinin ötesine kadar götürmüş olan Bizans'ın Suriye'nin geri kalan kısmıyla Mısır'ı ülkesine katması tehlikesi Selçuklular sayesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Getirdikleri siyasi istikrar ve uyguladıkları âdil idare sayesinde Selçuklu hâkimiyeti altındaki İran, Irak, Suriye ve Anadolu sosyal ve ekonomik açıdan ileri bir duruma yükselmiştir. Anadolu'nun İslâm dünyasına katılması ve Selçuklular'ın ticarî politikalarıyla Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelerin ticaret yolu açılmış, İpek yolu ticareti çok gelişmiştir. Anadolu'dan, Horasan'dan ve Irâk-ı Acem'den Kirman'a gelen kervanlar mallarını Kirman limanlarından Hindistan, Çin ve diğer yerlere götürüyordu. Sünnîlik, İran'da Selçuklular sayesinde hâkim bir mezhep durumuna gelmiştir. Selçuklular, çeşitli şehirlerde medreseler inşa ederek ve âlimlere değer vererek ilmin ve kültürün gelişmesine önemli rol oynamıştır.

İbnü'l-Esir, Selçuklu sultanlarının ölümü dolayısıyla değerlendirmeye yaparken onlardan övgüyle söz eder. Kirman tarihi müellifi Efdalüddin Ebû Hâmid, Selçuklu hânedanını "hânedân-ı mübârek" diye tanımladıktan sonra, "Kocamış dünya onların bayraklarının görünmesiyle gençlik tazelğine kavuştu, dünya ekinliği onların dir-

liği olunca en mükemmel şekilde mâmur oldu" der. Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, Sadred-din Ali b. Nâsır el-Hüseynî, Muhammed b. Ali er-Râvendî, Reşîdüddin Fazlullah ve Hamdullah el-Müstevfî de Selçuklular'ı över. Hamdullah el-Müstevfî, İslâm hânedanından her birinin birkaç ayıba buluşmuş olduğunu, Selçuklular'ın ise bütün bu ayıplardan uzak bulunduğunu ifade ettikten sonra onların temiz inançlı, hayır sahibi ve halka karşı şefkatli olduklarını söyler.

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ HÜKÜMDARLARI

Tuğrul Bey	431/1040
Süleyman	455/1063
Alparslan	455/1063
I. Melikşah	465/1072
Berkyaruk	485/1092
II. Melikşah	498/1104
Muhammed Tapar	498/1105
Sencer	511-552/1118-1157

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Abdülcebbar el-Utbi, *et-Târihu'l-Yemini* (Ahmed el-Menîni, *Fethu'l-vehbi 'alâ târihi Ebî Nasr el-'Utbi* içinde), Kahire 1286, I-II; Gerdizi, *Zeynü'l-ahbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahran 1347 hş.; Beyhakî, *Târih* (Behmenyâr), a.e. (nşr. Kâsim Ganî – Ali Ekber Feyyaz, Tahran 1324; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen); İbnü'l-Kalânisi, *Târihu Dumaşk* (Amedroz); Azimî *Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler*, h. 430-538 (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara 1988; Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, *Selcûknâme* (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, VIII-IX; Râvendî, *Râhatü's-şudûr*, a.e. (Ateş), I-II; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye*, a.e. (Lugal); İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX-XII; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nuşra*, a.e. (Burslan); Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I-VIII, tür.yer.; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dârü Sâdir), tür.yer.; Ebû'l-Ferec, *Târih*, I-II; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'ü'l-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, I; Müstevfî, *Târih-i Güzide* (Nevâî); *Urfaî Mateos Vekayi-nâmesi* (952-1136) ve Papaz Grigor'un *Zeyli* (1136-1162) (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962; Ahmed b. Mahmûd, *Selcûknâme* (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, I-II; Necmeddin Ebû'r-Recâ Kummî, *Târihu'l-vüzerâ* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1363 hş.; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (trc. Hakkı Dursun Yıldız), Ankara 1990, bk. İndeks; Uzunçarşılı, *Medhal*, bk. İndeks; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953; Abbas İkbâl, *Ve-zâret der 'Ahd-i Selâtin-i Büzürg-i Selcûki* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Tahran 1338; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara 1965; Hüseyin Emîn, *Târihu'l-irâk fi'l-'aşri's-Selcûki*, Bağdad 1385/1965; *CHIr.*, V, tür.yer.; Abbas Perviz, *Târih-i Selâcika ve Hârizmşâhân*, Tahran 1351 hş.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Anka-

ra 1975-92, I-III; a.mlf., *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976; a.mlf., *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1982; K. Shimizu, *Bibliography on Saljuq Studies*, Tokyo 1979; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* (1098-1118), Ankara 1990; a.mlf., "Malazgirt Savaşına Kadar Bizans'ın Askeri Durumu", *TD*, sy. 33 (1982), s. 133-146; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* (498-511/1105-1118), Ankara 1990; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi* (485-498/1092-1104), İstanbul 2001; a.mlf., "Büyük Selçuklular'da Unvan ve Lakaplar", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 421-433; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993; a.mlf., *Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, Ankara 2005; a.mlf., *Selçuklularda Hükümdarlık Âlâmetleri*, Ankara 2007; a.mlf. – Ali Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi: Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara 1995; Ahmet Ocak, *Selçuklular'ın Dinî Siyaseti: 1040-1092*, İstanbul 2002; S. G. Agacanov, *Oğuzlar* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002; a.mlf., *Selçuklular* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2006; M. F. Brosset, *Gürcistan Tarihi* (trc. H. D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil), Ankara 2003; Coşkun Alptekin, "Selçuklu Pazarları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 435-574; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 353-373. FARUK SÜMER

B) Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat. Selçuklular'da devlet hazinesinden faydalanan zümreler dışında kalan bütün halk reâyâ diye adlandırılıyordu. Reâyâ vergi ödemek, devlet otoritesine ve onu temsil edenlere itaat etmekle mükellefti. Devletçe resmen tanınmış mezhep ve tarikatlar dışındaki dinî zümrelere katılması, farklı akideler benimsemesi, nizam ve asayiş bozması ağır suçtu. Buna karşılık hükümdar da reâyânın can, mal ve namusunu korumakla mükellefti. Birçok resmî belgede reâyânın hükümdara Allah'ın bir emaneti olduğu vurgulanmış, bürokrat ve emîrlerden onlara karşı âdil davranmaları, kendilerinden haksız taleplerde bulunmamaları istenmiştir (Müntecebüddin Bedî', s. 20, 23-24, 29, 41, 56). Siyasî hukuk bakımından birbirinden farksız olan bu çok geniş kitle içerisinde ekonomik ve sosyal bakımdan farklı sınıflar mevcuttu. Büyük Selçuklu Devleti üç büyük toplum katmanından oluşuyordu.

1. Göçebeler. Kalabalık kitleler halinde Ceyhun nehrini geçerek İran coğrafyasına giren Türkler'in önemli bir kısmını Oğuz boylarına mensup göçebe kabileler oluşturuyordu. Muhtemelen XIV. yüzyıl başlarında Anadolu'da hazırlanan anonim Oğuzca bir sözlükte Türk kelimesinin "köylü,

göçebe, kır insanı, çadırdaki yaşayan kimse", Türklik kelimesinin "köylülük, kır hayatı, çadır hayatı" mânasında kullanılması dikkat çekicidir (*Eski Oğuzca Sözlük*, s. 105, 169). Sayıları az da olsa Karluk, Uygur ve Kıpçak gibi diğer Türk boyları da Oğuzlar'la birlikte İran coğrafyasına girmişti. Göçebeler kabilelere ayrılmaktaydı. Kabilelerin devletle ilişkileri, ödedikleri vergilerin mahiyet ve miktarı birbirinden farklıydı. Hayvancılıkla uğraşan göçebeler kullandıkları meralar için devlete özel mera vergisi ödüyordu. Kabileler üzerine düzen ve asayişten sorumlu bir şahne tayin edilmekteydi (Müntecübüddin Bedî', s. 80-82, 84-85).

Göçebe Türkler, İran coğrafyasında kendi hayat tarzlarına en uygun alanlar olan Horasan'ın doğu ve kuzeyi, Elburz dağlarının güney etekleri, Irâk-ı Acem'in kuzeybatısı ve Azerbaycan'da toplanmıştı. En önemli mal varlıkları koyun ve at sürüleriydi. Bir Ermeni kaynağına göre Selçuklu savaş atları sert turnakları ve kartalı andıran hızlarıyla hayranlık uyandırmaktaydı. Göçebelerin çift hörgüçlü deve yetiştirdikleri de bilinmektedir. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin Türkmenler'den "deve çobanları" diye bahsetmesi onların mal varlıkları arasında devenin önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Göçebelerin başlıca üretimleri et, süt ve yündü. Keçe, yünlü elbise ve halı gibi mâmulilerin yapımında kullanılan yün ticaret malzemesi olarak değer taşımaktaydı. Hayvancılığın yanı sıra avcılığın da göçebe ekonomisinde belli bir yeri vardı.

Selçuklular'ın kazandığı askerî başarılar yeni Türkmen kabilelerinin İran coğrafyasına girmesine vesile olmuşsa da kalabalık kitleler halinde yerleşik bir coğrafyaya girmeleri köy ve şehir hayatına önemli ölçüde zarar vermiştir. Selçuklu devri şairi Am'ak-ı Buhârî, Sultan Alparslan için kaleme aldığı bir methiyede İran'ın Türkmenler tarafından harap edildiğine dikkat çekerek ülkenin şimdi şah tarafından yeniden bayındır hale getirilmekte olduğunu kaydeder (*Divân*, s. 188). Selçuklu sultanları, Türkmen kabilelerini bundan dolayı ya Horasan'ın doğusunda tutmaya veya şehir kültürüne en az zarar verecek şekilde Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirmeye çalışmıştır. Selçuklular'ın göçebe soydaşlarına karşı yerleşik İran kültürünü koruyucu tutumları Türkmenler'in zamanla Selçuklu Devleti'ne karşı cephe almasına yol açmış, Oğuzlar'ın Sultan Sencer zamanındaki isyanında ve daha sonra Horasan'ın tahrip edilmesinde önemli rol

oynamıştır (Enverî, I, 201-205; Hâkânî-i Şîrvânî, s. 105-107, 179-180). Öte yandan Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sindeki bazı kayıtlar da (s. 139) Türkmenler'den duyulan rahatsızlığı ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Türkmenler'in batıya yönlendirilmesi Azerbaycan ve Anadolu coğrafyasında toplanmalarına yardımcı olmuş ve onlara yeni yurtlarının kapılarını açmıştır.

2. Köylüler. Köylüler ve çiftçiler Selçuklu toplumunun en kalabalık kesimini oluştuyordu. Büyük Selçuklu hâkimiyetinin yol açtığı göçler Horasan ve Orta İran coğrafyasında ziraatla meşgul olan köylüleri olumsuz etkilemiş, bunun yanı sıra Selçuklu-Gazneli savaşları da Horasan'da zirai hayatın önemli ölçüde zarar görmesine sebep olmuştur. Ali b. Zeyd el-Beyhaki, Beyhak ve çevresindeki fıstık (peste) ağaçlarının Gazneli kumandan Emir Hâcib Subaşı tarafından kış mevsiminde "iyi yandığı için" develere yükletilerek Gazne şehrine götürüldüğünü belirtir (*Târih*, s. 273). Köylülerin hayat şartları, ülkede siyasî istikrarın kurulması ve iktâ sisteminin uygulanmasından sonra nisbeten iyileşmiştir. Çiftçilerin hukukî ve iktisadî durumları coğrafî bölgelere göre önemli farklılıklar göstermekteydi. Selçuklular'dan önce köylerde geniş arazilere sahip olan ve "dihkan" adı verilen varlıklı kişiler imtiyazlı yerlerini korumuştur. Köylülerin büyük çoğunluğunu topraktan mahrum gündelikçiler, ortakçılar veya küçük toprak sahipleri oluşturmuyordu.

Toprak harâcî, öşrî ve mîrî gibi kısımlara ayrılmıştı. Hazineye ait olan ve büyük iktâlar halinde idare edilen mîrî arazi Nizâmülmülk zamanında parçalanarak süvari dirlikleri durumuna getirilmişti. Bu sistemde toprak ve üzerinde çalışan halk daha önce olduğu gibi devletin denetimi altındaydı. Toprağı işleyen reâyâ toprağa geçici tapuyla ve ancak ekip biçme şartıyla sahip olabiliyor, bu toprak ölümünden sonra erkek evlâdına intikal ediyordu. Köylü topraktan aldığı ürünün vergisini iktâ sahibine, arazi vakfedilmişse ilgili vakfa ödüyordu. Emirler ve ileri gelenlere ait iktâlar ancak bir hizmet karşılığı verilmekte, iktâ sahibi hizmetten azledildiğinde iktâ elinden alınmaktaydı. Hükümdar öldüğü veya değiştiğinde bütün iktâların berâtı yeni hükümdar tarafından yenileniyordu. Toprağa bağlı halk hukukî yönden şehir halkı gibi hürdü. İktâ sahipleri halktan muayyen miktardaki vergiden fazlasını talep edemezdi. Halk her zaman sultan veya büyük divana müracaat edebilir-

di. İktâ sahibinin kanunlara uymadığı durumlarda iktâ elinden alınmaktaydı (bk. İKTÂ). Selçuklu vergi sisteminin esasını zirai üretimden alınan vergiler teşkil etmekteydi. Zirai alanda yeni tesislerin kurulması ve bunların işletilmesi yeni bir zirai hukukun doğmasına yol açmıştır. Horasan ve Irak'taki âlimler mahallî örfleri ve zirai meseleleri İslâm hukuku esaslarına göre tekrar düzenlemiş, böylece bu alanda uzun süre geçerliliğini koruyacak yeni bir hukuk oluşturulmuştur.

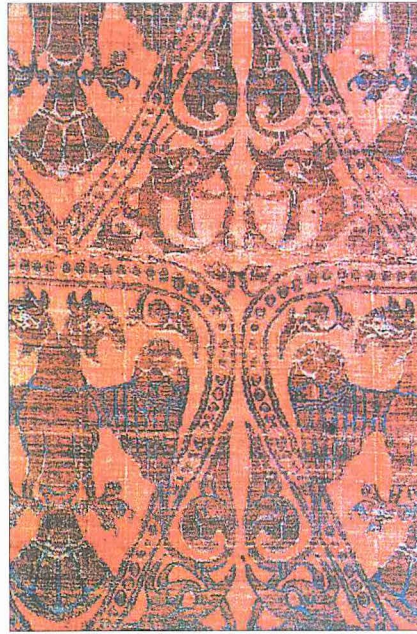
Ziraat eski dönemlere dayanan gelişmiş bir sulama sistemi üzerine kurulmuştu. Akarsular kanallara ayrılıyor ve her akarsudan âzami ölçüde faydalanılıyordu. Sultan Melikşah ve Sencer döneminde Irak, Horasan ve Hârizm'de yeni sulama kanalları açılmıştır. Bir kayda göre, Merv ve çevresinde suların tanzimi işine bakan mîrâbın maiyetinde 12.000 kişi çalışıyordu. Yeni sulama kanalları sayesinde zirai üretim artmış, üretimin artması köy ve şehirlerin büyümesine, şehirlerde ticarî hayatın gelişmesine yardımcı olmuştur. Horasan'da özellikle Murgab Kanalı'nın suladığı Merv ovalarından alınan ürün bölgenin iskânını büyük ölçüde etkilemiş, burada yapılan pamuk ziraatı, şehir ve kasabalarda dokuma sanayiinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

3. Şehirliler. Selçuklular, şehir kültürünün geliştiği Horasan'da devletlerini ancak yerleşik hayatı ve şehir kültürünü koruyucu bir tavır almaya karar verdikten sonra kurabilmiştir. Selçuklu Devleti'nin ilk siyasî merkezi Horasan'ın en önemli şehri olan Nişâbur'du. Bu dönemde yaklaşık 1680 hektarlık bir alana yayılan Nişâbur'un nüfusu 110-220.000 arasındaydı. Nişâbur, Tuğrul Bey zamanında devletin batı yönündeki genişlerle siyasetinin bir sonucu olarak yerini Rey şehrine bırakmış, Sultan Melikşah zamanında başşehir Rey'den İsfahan'a nakledilmiştir. Bu dönemde İsfahan, Selçuklu Devleti'nin en büyük şehri haline gelmiştir. Sultan Sencer'in Selçuklu tahtına müdahalesinin ardından devletin merkezi Merv şehrine taşınırken İsfahan bir süre daha Irak Selçuklu Devleti'nin başşehri olarak kalmıştır. Sultan Sencer zamanında Merv şehri Selçuklu kültür hayatının en önemli merkezi durumundaydı. Bu dönemde gelişiminin doruğuna ulaşan Merv'in nüfusu 150.000 kişi civarındaydı. Bu şehirlerin yanı sıra Herat, Belh, Kazvin, Hemedan, Yezd, Kum, Merâga, Bağdat, Ahvaz ve Musul başlıca büyük yerleşim merkezleriydi. Bunlara Selçuklular'a tâbi devletlerin sınırları içerisinde yer alan

Buhara, Semerkant, Gazne, Dimaşk, Halep ve Urfa gibi önemli şehirleri de eklemek mümkündür.

Selçuklu şehirleri başlıca üç kısımdan oluşuyordu: İç kale (kûhandiz), asıl şehir (şehristan) ve dış mahalleler (rabaz). Pazar ve alışveriş merkezlerinin çoğu şehir merkezinden ziyade dış mahallelerde toplanmıştı. Büyük şehirlerde her sokağın belli bir esnaf grubuna tahsis edildiği kapalı mekânlardan oluşan büyük pazarlar bulunmaktaydı. Vakıflar, hastahaneler ve zâviyeler şehirlerde oldukça yaygındı. Büyük şehirlerde daha Selçuklular'dan önce idarî vazifelerle ya da zenginliğin sağladığı imkânlarla büyük güç ve nüfuz sahibi olan İranlı yahut Arap asıllı olup İranlılaşmış zengin aristokrat aileler (âyan) oluşmuştu. Olağan üstü durumlarda şehrin kaderini bu aileler belirliyordu. Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, Nişâbur ileri gelenlerinin şehir halkını Gazneliler'e karşı Selçuklu hâkimiyetini kabule nasıl teşvik ettiğini anlatmaktadır (*Târîh*, s. 728). Kasaba ve köylerde de mülk sahibi olan ve birbirleriyle akrabalık ilişkisi kuran bu aileler Selçuklular zamanında güçlü konumlarını korumayı başarmıştır. Bu dönemde İsfahan'da Şâfiîler'in rehberi olan Hucendî, Nişâbur'da Hanefîler'in rehberi olan Sâidî, Buhara'da güç sahibi olan Âl-i Burhân ailelerinde olduğu gibi şehir aristokrasisine yeni aileler eklenmiştir. Bu ailelerden pek azı Türk asıllıydı. Petruşevsky'nin bir incelemesi, XII. yüzyıl ortalarında Horasan'daki Sebzevâr şehrinde bulunan kırk bir aristokrat aileden yirmi dördünün Arap, on ikisinin İran, sadece bir ailenin Türk asıllı olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer bir sonucu Bulliet'in Nişâbur şehriyle ilgili incelemesinde de görülmektedir. Bu ailelerden bazıları, Selçuklu merkezî hâkimiyetinin zayıflamasıyla siyasî hadiselerde belirleyici bir güç haline gelmiştir. İdarî, ilmi ve hukukî vazifeler genellikle hânedan değişikliklerinden sonra da mevkilerini koruyabilen aristokrat ailelerin elinde bulunmaktaydı. Bu durum, siyasî hâkimiyetin zayıfladığı zamanlarda şehrin idaresinde söz sahibi hale gelen ve meşruiyetlerini siyasallaştıran reisler için de geçerliydi.

Büyük şehirlerde dış ülkelerle büyük miktarda ticaret yapan zengin ve nüfuzlu bir tâcirler sınıfı teşekkül etmişti. Devlet ricâlinde ve hânedan mensuplarından bazıları paralarını işletmek için tâcirlere vermekteydi. Çok debdebeli bir hayat sürmelerine ve büyük bir güce sahip bulunmalarına rağmen tâcirlerin devlet protokolünde hemen hemen hiçbir yeri yoktu.

Selçuklu dönemine ait ipek kumaş (Berlin Staatliche Museum)

Orta ve küçük ölçekte ticaret yapan tâcirler, orta halli esnaf, küçük dükkân sahipleri ve kalabalık zanaat erbabı şehirlerde ayrı ayrı loncalar halinde teşkilâtlanmıştı. Zanaatlar şehrin ekonomik hayatı içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı. Çinicilik, demir işçiliği, boya sanayii ve kâğıt imalatı oldukça gelişmişti. Dokuma tezgâhları, demir fırınları, deri işleme atölyeleri, kâğıt imalâthaneleri, çini, cam gibi maddeler üreten fırın ve imalâthaneler ülkede yayılmıştı. Pamuklu ve ipekli dokumacılık şehirlerdeki iş kollarının başında geliyordu. Bilhassa Horasan ile Mâverâünnehir'in pamuklu ve yünlü dokumaları bu dönemde şöhret kazanmıştı ve bunlar ihraç edilmekteydi.

Şehirlerde fakirlerden, işsizlerden ve ser-serilerden oluşan kalabalık zümrelere de rastlanmaktaydı. Kendi aralarında özel bir teşkilât meydana getiren bu zümreler fırsat buldukça karışıklık çıkarmaktan geri durmuyordu. Bununla birlikte dâhilî mücadeleler ve âni hücumlar karşısında bu zümrelerden zaman zaman ücretli asker olarak istifade edilmekteydi. XII. yüzyılda Herat'ta bunlara "rind", Tûs gibi diğer bazı Horasan şehirlerinde "ayyâr" deniliyordu. Ortaçağ İslâm dünyasında ise "şuttâr" ve "fityân" gibi isimler verildiği bilinmektedir.

Selçuklu şehirleri din ve mezhep faaliyetleri açısından oldukça canlıydı. Halk umumiyetle mensup olduğu dine, hatta bazan mezhebe göre farklı mahallelerde oturuyordu. Mezhepler dinî ve ilmî işleri yürüten nüfuzlu ailelerin etrafında örgütlenmişti. Sünnî İslâm mezheplerinin yanı sıra XI. yüzyılın sonlarına doğru İran'da faaliyetlerini arttıran İsmâîlîler de Selçuklu hânedan üyeleri arasındaki taht kavgalarından istifade ederek büyük şehirlerde iyice güçlenmişti. Zahirüddin-i Nisâbüri ve Râvendî, İsmâîlîler'in propagandaları neticesinde sadece İsfahan'da bu mezhebe girenlerin sayısının 30.000 kişiyi bulduğunu bildirmektedir. Selçuklu şehirlerinde müslümanların yanı sıra Mecûsî, hristiyan ve yahudiler diğer önemli dinî zümreleri oluşturuyordu.

Büyük şehirlerde bayramlarda zafer şenlikleri sırasında ve hükümdarların cûlûsunda çarşı ve pazarlar donatılmakta, her tarafta zafer takları kurulmaktaydı (İbnü'l-Esîr, X, 174). Dinî bayramların yanı sıra eski İran kültürünün önemli günleri olan Nevruz ve Mihrîcan da halk arasında canlı bir şekilde yaşıyor ve büyük törenlerle kutlanıyordu (Muhtârî, s. 115-121, 284, 290, 309; Muizzî, s. 623, 630).

İktisadî hayat geniş bir coğrafyada siyasi istikrarın sağlanabilmesi, yeni su kanalları inşa edilmesi, üretimin artırılması ve ticaretin gelişmesi sayesinde parlak bir seviyeye erişmişti. Ticaret kervanları Mâverâünnehir, Hârizm, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'da güvenli bir şekilde sefer yapabiliyordu. Şehirlerde üretilen mallar ticaret yolları vasıtasıyla pek çok yere kolayca pazarlanmaktaydı. Kervanların güvenliği genellikle askerî muhafızlar tarafından sağlanıyordu. Selçuklular'ın ticaret yollarına vermiş olduğu önem özellikle Anadolu'da daha ileri bir seviyeye ulaşmış ve milletlerarası ticaretin gelişmesine yardımcı olmuştur.

Sultan Melikşah zamanında ticarî vergiler ve gümrük vergilerinin yekûnû 600.000 dinarı bulmuştu. Eyaletlerin merkeze ödedikleri vergi, İlhanlı devri müellifi Hamdullah el-Müstevfi'nin *Risâle-i Melikşâhî* adlı eserinde yaptığı nakle göre 215 milyon dinara ulaşmıştı (*Nüzhetü'l-kulûb*, s. 27). Bu miktarın, XIV. yüzyıl başlarında yaklaşık aynı coğrafyaya hükmeden ve Gâzân Han tarafından uygulanan reformlardan sonra ancak 21 milyon dinara çıkarılabilen İlhanlı Devleti vergi gelirlerinin on katından daha fazla olması XI. yüzyılın son çeyreğinde Selçuklu ekonomik gücünün

hangi noktaya eriştiğini göstermektedir. Bu mukayesede İlhanlı dinarının gümüş, Selçuklu dinarının altın parayı ifade ettiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Eyaletler ve tâbi devletlerden gelen vergilerin yanı sıra Sultan Melikşah zamanında Bizans Devleti de Selçuklular'a haraç ödemekteydi (İbnü'l-Esir, X, 154). Vergilerin bir kısmıyla ülke imar edilmiş, büyük vakıf ve hayır eserleri kurulmuştur. Yâkût el-Hamevî, Sultan Sencer'in Merv'de inşa ettirdiği, içerisinde sultanın türbesinin yanı sıra pek çok imaretin yer aldığı büyük bir külliye bahsetmektedir (*Mu'cemü'l-büldân*, IV/1, s. 509). Selçuklular zamanında sağlanan ekonomik canlılık sayesinde toplumsal refah artmış, sağlık, eğitim ve kültür faaliyetlerinde büyük gelişme kaydedilmiştir. İlk Selçuklu hastahanesi Nizâmülmülk zamanında Nişâbur'da açılmış, bunu başka hastahaneler takip etmiştir. Selçuklu sultanları, hatunlar ve önemli devlet adamları pek çok hastahane inşa ettirmiştir. Bu dönemde dârüşşifâların yanı sıra ordu bünyesinde seyyar hastahaneler kurulmuştur (bk. BİMÂRİSTAN).

Eğitim faaliyetleri şehirlerde hızla yayılan medreselerde yürütülmekteydi. Merv, Nişâbur Bağdat, İsfahan, Rey gibi şehirlerde çok sayıda medrese ve büyük kütüphane mevcuttu. Yâkût el-Hamevî, Merv'de on büyük kütüphanenin olduğunu, dünyada bir eşi görülmeyen bu kütüphanelerden 200 cilt kadar kitabın okunmak üzere eve götürülebildiğini kaydetmektedir (a.g.e., IV/1, s. 509-510). Ayrıca Selçuklu sultanlarının saraylarında özel kütüphanelerinin bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. KÜTÜPHANE). Selçuklular zamanında resmî yazışmalarda Amîdülmülk el-Kündürî ve Nizâmülmülk'ün vezirliği döneminden itibaren Farsça kullanılmış, resmî yazışmaların yanı sıra birçok edebî eser de bu dilde yazılmıştır. XII. yüzyıl Farsça makâmât yazarı Hamîdî okuyucunun ilgisine göre eserini Farsça kaleme aldığını kaydetmekte, Ömer b. Sehlân es-Sâvî de Sultan Sencer'in isteğiyle yazdığı *er-Risâletü's-Senceriyye* adlı eserin girişinde devlet erkânı ve hassa kıtaları kumandanlarının anlayabilmesi için eserini Farsça telif ettiğini söylemektedir. Arapça ise önceki dönemlere göre etkinliğini kaybetmekle birlikte ilim, hukuk ve eğitim dili olarak yerini korumuştur.

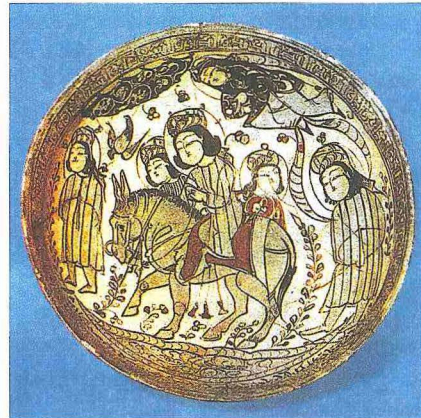
Büyük Selçuklu sultanlarının teşvik ve desteğiyle İran edebiyatının seçkin simaları bu dönemde önemli eserler vermiştir. Günümüzde İran edebiyatının önde gelen eserleri arasında yer alan birçok kitap Sel-

çuklu sultanlarının himayesiyle kaleme alınmıştır. Nizâmülmülk'ün Sultan Melikşah için yazdığı *Siyâsetnâme* İslâm dünyasında türünün en iyi örneklerinden biridir. Gazzâlî, *Naşihatü'l-mülûk* adlı eserini Sultan Muhammed Tapar adına kaleme almıştır. Sultan Sencer zamanında Ebû'l-Muzaffer Hibetullah b. Erdeşir b. Keykubad tarafından kaleme alınan *Tuhfetü'l-mülk fi'l-bâh* Selçuklu sultanlarının isteğiyle yazılmıştır. Bu eserlerin yanı sıra Selçuklular'ın menşeiinden bahseden ve müellifi bilinmeyen Farsça manzum *Melik-nâme*, Sultan Melikşah adına kaleme alınan, müellifi meçhul *Risâle-i Melikşâhî*, şair Ebû Tâhir-i Hâtûnî tarafından yazılan *Târîh-i Âl-i Selçûk*, Ali-yi Kazvîni tarafından Sultan Sencer adına kaleme alınan *Mefâhirü'l-Etrâk*, şair Muizzî tarafından Sultan Sencer adına yazılan manzum *Siyer-i Fütûh-i Sultân Sencer*, yine Sultan Sencer adına kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen *Sencer-nâme* gibi eserler ise zamanımıza ulaşmamıştır. Ayrıca yalnız Selçuklu tarihine dair eserler de yazılmıştır (bk. SELÇUKNÂME).

Kaynaklar Sultan Melikşah, Sencer, Süleyman Şah, II. Tuğrul ve Melik Togan Şah gibi hânedan üyelerinin İran şiirinden hoşlandığını ve bu alanda edebî bir zevke sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Nizâmî-i Arûzî, s. 43; Enverî, II, 610; Avfî, I, 34; Devletşah, s. 58-59). Melikşah, Sencer, Süleyman Şah ve II. Tuğrul gibi sultanlara ait bazı Farsça rubâiler günümüze ulaşmıştır. Bir rivayete göre son Irak Selçuklu hükümdarı II. Tuğrul, Hârizmşahlar'a karşı yenilgiye uğramasının ardından sa-

vas meydanında *Şâhnâme* okurken öldürülmüştür. Sultan Alparslan devrinde Burhânî, Sultan Melikşah ve Sencer zamanında Emîr Muizzî "melikü's-suarâ" unvanıyla tanınmış, bu dönemde İran edebiyatının birçok önemli şairi Selçuklu sultanlarının meclislerinde bulunmuştur. Sultan Sencer'in, kızı Mâhmelek Hatun'un vefatından sonra mersiye yazması için Am'ak-ı Buhârî'yi Mâverâünnehir'den huzuruna davet ettiği bilinmektedir. Bu esnada şair yaşlandığını bildirerek yazdığı mersiye oğlu Hâmidî ile Selçuklu başşehri Merv'e göndermiştir (*Divân*, s. 14-15). Selçuklu sultanlarının yanı sıra Selçuklu melikleri de şair ve edipleri himaye etmiştir. Nizâmî-i Arûzî, şiire ilgisiyle tanınan Selçuklu şehzadesi Melik Togan Şah b. Alparslan'ın şair Ezrakî-i Herevî'ye bir şiiri için 500 dinar verdiğini kaydetmektedir (*Çehâr Makâle*, s. 44). Devrin önde gelen şairleri Emîr Muizzî, Ömer Hayyâm, Edib Sâbir, Am'ak-ı Buhârî, Enverî, Senâî, Abdülvâsî-i Cebelî, Eşref-i Gaznevî ve Ezrakî'nin Selçuklu sarayı ile ilişkisi içerisinde olduğu bilinmektedir. Bu şairlerin yanı sıra Selçuklular zamanında yetişen diğer önemli şair ve edipler arasında Lâmiî-i Gürgânî, Nâsır-ı Hüseyin, Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân, Nizâmî-i Gencevî, Hâkânî-i Şirvânî, Ebû Tâhir-i Hâtûnî, Ebîverdi, Evhadüddîn-i Enverî, Esîrüddîn-i Ahsîkesî, Zahir-i Fâryâbî, Cemâleddîn-i İsfahânî, Refiuddîn-i Lunbânî ve Şerefeddin Şefrevîh-i İsfahânî'yi saymak mümkündür. Vezir ve devlet adamları da edip ve şairleri himaye ederek edebî faaliyetlerin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Daha Selçuklu Devleti'nin kuruluş döneminde İbn Hassûl, *Kitâbü Tazîlî'l-Etrâk 'alâ sâ'iri'l-ecnâd* adlı risâlesini Tuğrul Bey'e okunmak üzere Vezir Amîdülmülk el-Kündürî'ye takdim etmiştir. *Vîs ü Râmîn* isimli manzum eserini 446 (1054-55) yılında Selçuklu Veziri Amîdülmülk el-Kündürî adına kaleme alan Fahreddîn-i Gürgânî, eserinin giriş kısmında Tuğrul Bey'e bir methiye yazmıştır. Vezir Nizâmülmülk'ün devrin âlim, şair ve ediplerini himaye ettiği bilinmektedir. Ali b. Hasan el-Bâharzî, *Dünyetü'l-kaşr* adlı eserinde devrin tanınmış şairlerinin Nizâmülmülk için kaleme aldığı pek çok methiye yer vermiştir. Sultan Sencer'in vasalı Hârizmşah Atsız, Muhammed b. Ömer er-Râdüyânî'nin *Ter-cümânü'l-belâğâ'sına* ilgi duymuş ve benzer eserlerin kaleme alınmasını teşvik etmiş, bütün bu gelişmeler, Selçuklular döneminde İran edebiyatında "sebk-i Selçûkî" denilen yeni bir edebî tarzın ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Selçuklu prensesini nedimeleriyle tasvir eden XII. yüzyılın ikinci yarısına ait Kâşân'da imal edilmiş seramik çanak (New York Metropolitan Museum)

BİBLİYOGRAFYA :

Eski Oğuzca Sözlük: Bahsayış Lügati (haz. Fikret Turan), İstanbul 2001, s. 105, 169; Nerşahi, *Târîh-i Buḥârâ* (nşr. Ch. Schefer), Amsterdam 1976, tür.yer.; Hâkim en-Nisâbü'rî, *Târîh-i Nişâbü'rî* (trc. Muhammed b. Hüseyin Halife-i Nişâbü'rî, nşr. M. Rızâ Şeffî Kedkenî), Tahran 1375 hş., s. 221-222, 259; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Târîḥ* (nşr. Ali Ekber Feyyâz), Meşhed 1375 hş., s. 728-729; Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (nşr. M. De-bîr-i Siyâki), Tahran 1375 hş., tür.yer.; Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk: Siyâsetnâme* (nşr. H. Dar-ke), Tahran 1372 hş., s. 43, 139; Gazzâlî, *Mekâtib-i Fârsî-yi Gazzâlî* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1362 hş., s. 38-44; İbnü'l-Belhî, *Fârsnâme* (nşr. G. le Strange - R. A. Nicholson), London 1921, tür.yer.; Muhtârî, *Divân* (nşr. Rükneddin Hümâyûn Ferruh), Tahran 1336 hş., s. 218, 115-121, 274-279, 284, 290, 309; Muizzî, *Divân* (nşr. Nâsir Heyyirî), Tahran 1362 hş., s. 211-213, 623, 630, 648; Senâî, *Mekâtib* (nşr. Nezâr Ahmed), Tahran 1362 hş., s. 18-27, 61-69; Am'ak-ı Buhârî, *Divân* (nşr. Saîd-i Neffîsî), Tahran, ts., s. 14-15, 188-189; Nizâmî-i Aruzî, *Çehâr Makâle* (nşr. Mirza M. Kazvîni), Leyden 1910, s. 43-44; Müntecebüddin Bedî, *'Atebetü'l-ketebe* (nşr. Muhammed Kazvîni - Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 20, 23-24, 29, 41, 56, 80-85; Hamîdî Ömer b. Mahmûd el-Belhî, *Makâmât-ı Hamîdî* (nşr. Rızâ İnzâbî Ne-jâd), Tahran 1372 hş., s. 21-22; Beyhakî, *Târîḥ* (Behmenyâr), s. 20, 273; Enverî, *Divân* (nşr. M. Takî Müderris-i Razavî), Tahran 1337-40 hş., I, 195-198, 200-205; II, 570, 610, 628, 727-728; Zahîrüddîn-i Nisâbü'rî, *Selcûknâme* (nşr. A. H. Morton), Warminster 2004, s. 46; Hâkânî-i Şîrvânî, *Divân* (nşr. Cihangîr Mansûr), Tahran 1375 hş., s. 105-107, 162, 179-180, 242-244, 306-307, 646; Râvendî, *Râhatü's-sudur* (nşr. Muhammed İkbâl), Tahran 1364 hş., s. 39, 157; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân* (nşr. F. Wüstenfeld), Leipzig 1867 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1994, III/1, s. 231; IV/1, s. 509-510, 858; Avfî, *Lübâb*, I, 34; İbnü'l-Esir, *el-Kâmîl* (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, X, 154, 174; Bûndârî, *Zübde'tü'n-Nusra* (Burslan), tür.yer.; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 27; Devletşah, *Tezkiretü's-şu'arâ* (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1366 hş., s. 26, 58-60; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 164; a.mlf., "Selçuklular", *İA*, X, 353-416; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grossselgügen und Horazmşâhs (1038-1231)*, Wiesbaden 1964, s. 126-127, 164-165, 167; R. W. Bulliet, *The Patricians of Nishapur*, Cambridge 1972, s. 7-18, 249-255; R. Mottahedeh, "Administration in Bü-yid Qazvin", *Islamic Civilisation: 950-1150* (ed. D. S. Richards), Oxford 1973, s. 33-45; A. K. S. Lambton, "Aspects of Saljuq-Ghuzz Settlement in Persia", a.e., s. 105-125; a.mlf., "The Internal Structure of Saljuq Empire", *CHIr*, V, 203-282; a.mlf., "Atabetü'l-Ketebeye Göre Sancar İmparatorluğunun Yönetimi" (trc. N. Kaymaz), *TTK Belleten*, XXXVII/147 (1973), s. 365-394; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, tür.yer.; a.mlf., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979-92, I, tür.yer.; III, 348, 364-365; V, tür.yer.; a.mlf., "Selçuklu Devri Kaynaklarına Dâir Araştırmalar II: Risâle-i Senceriyye", *DDL*, I/3 (1969), s. 15-55; M. Kretschmar, *Pferd und Reiter im Orient: Untersuchungen zur Reiterkultur Vorderasiens in der Seltschukenzeit*, Hildesheim-New York 1980, s.

124-125, 132; S. G. Agadzhanov, *Selçukiden und Turkmenien im 11.-12. Jahrhundert* (trc. R. Schletzer), Hamburg 1990, s. 27-57; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, Ankara 1990, tür.yer.; a.mlf., *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, tür.yer.; G. M. Kurpalidis, *Gosuderstvo Velikikh Seldjoukidov*, Moskva 1992, tür.yer.; Jean-Michel Mouton, *Damas et sa Principauté sous les Saljoukides et les Bourides (468-549/1076-1154)*, La Caire 1994, s. 15-17, 121-376; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1996, tür.yer.; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2006, tür.yer.; J. M. Smith, "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Ir.S*, XI (1978), s. 57-81.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

C) Dinî, İlmî, Fikrî ve Tasavvufî Hayat. **Dinî ve İlmî Hayat.** Selçuklular, İslâm dünyasının siyasî liderliğini ele aldıktan sonra iç politikada Şii Fâtımîler, dış politikada Bizanslılar'la mûcadele etmeyi temel ilke kabul etmişlerdir. Şii Fâtımîler'e karşı Sünnîliğin hâmisî olmuşlardı ve Sünnîlik ülkenin her yerinde gelişip yayılmıştı. Türkler'in büyük çoğunluğu gibi Selçuklu sultanları da Sünnîliğin Hanefî yorumunu tercih etmişler ve bu konuda son derece titiz davranmışlardır. Mezheplerine olan bağlılıkları 1055'te Bağdat'a geldiklerinde kâdîkudât tayininde de kendini göstermiş, vefat eden Şâfiî âlimi İbn Mâkûlâ'nın yerine Hanefî âlimi Ebû Abdullah ed-Dâmegânî kâdîkudâtlığa getirilmiştir. Otuz yıl boyunca bu görevi yürüten Dâmegânî ile Hanefîlik önemli bir gelişme göstermiş, ülkenin değişik yerlerine tayin edilen Hanefî kadıları mezheplerinin yayılması için çalışmışlardır. Melikşah'ın son dönemlerine kadar hilâfet merkezi Bağdat'ta Hanefî bir kâdîkudâtın bulunması bu konuda Selçuklular'ın etkinliğini göstermektedir. Tuğrul Bey'in Nişâbur'da inşa ettirdiği medreseden sonra Sultan Alparslan, Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında Hanefîler için bir medrese yaptırmıştır. Bu medresede ilk dersi Hanefîler'in önemli şahsiyetlerinden Ebû Tâhir İlyâs ed-Deylemî vermiş, Ebû Tâlib Hüseyin ez-Zeynebî de elli yıl boyunca müderrislik yapmıştır. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Belh, Rey, Buhara, Semerkant, İsbicâb ve Nişâbur gibi Horasan ve Mâverâünnehir'in önemli şehirleridir. Selçuklular döneminde Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr el-İsbicâbî, Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Ebû Bekir Hâherzâde ve Şemsü-leimme es-Serahsî gibi önemli âlimler bu bölgelerden yetişmiştir. Irak bölgesi de Hanefîliğin yayıldığı alan olmuştur. İkinci

büyük Sünnî mezhep olan Şâfiîlik daha çok Hicaz ve Mısır'da yayılmakla birlikte sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde de etkin bir konuma gelmiştir. Şâfiîler'in bu bölgelerde Hanefîler'le beraber fetva ve öğretim işlerini paylaşmaya başlamaları Selçuklular dönemine denk gelir. Fâtımîler'in açmış olduğu Ezher Medresesi'nden yetişen Şii-Bâtınî dâîlerin çalışmalarına karşı Selçuklular, Nizâmiye medreselerini inşa ettirmişlerdir. Şiilik propagandaları Hicaz ve Suriye gibi halkı Arap olan bölgelerde yaygın olduğu için Selçuklular, Arap topluluklarının daha çok benimsediği Şâfiî mezhebi esaslarına göre eğitim yapan medreselerin açılmasını sağlamışlardır. Böylece Şii propagandalarının etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâfî, İmam Gazzâlî, İlkîyâ el-Herrâsî ve Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbü'rî gibi şahsiyetler bu medreselerde müderrislik yapmıştır. Endülüs'ten Mâverâünnehir'e, Kafkaslar'dan Yemen'e kadar çeşitli bölgelerden gelen öğrenciler Bağdat, Nişâbur, Merv, Herat ve İsfahan gibi şehirlerde nizâmiyelerde okuyarak memleketlerine dönmüş ve Sünnîlik üzerinde ortak bir kültürün gelişmesine hizmet etmiştir. Hanbelî mezhebi ise gerek arkasında siyasî desteğin olmaması gerekse Hanbelîler'in kendi mezhep anlayışları yüzünden fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Daha çok Bağdat ve çevresinde görülen Hanbelî mezhebinin Selçuklular dönemindeki en büyük temsilcisi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, Suriye ve Harran'daki diğer önemli temsilcisi süfi müellif Hâce Abdullah-ı Herevî'dir. Mâlikî mezhebi de Selçuklular'ın hâkim olduğu Irak, Bağdat ve Suriye'de mensupları az olmakla beraber varlığını sürdürmüştür. Ebû'l-Fazl Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî ve Ebû Ya'lâ Ahmed b. Muhammed el-Abdî dönemin önemli Mâlikî âlimleridir. Bu dört Sünnî mezhebin yanında Evzâî ve Zâhirî mezhepleri de varlıklarını kısmen devam ettirmişlerdir.

Selçuklular döneminde açılan medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat, riyâziye, astronomi ve felsefe okutulmuş, Ebû İshak eş-Şîrâzî, Cüveynî, Gazzâlî ve Fahreddin er-Râzî gibi din âlimleri yanında diğer ilimlerde de söz sahibi âlimler yetişmiştir. Bu dönem edebiyat sahasında büyük şahsiyetlerin yetiştiği çağ olmuştur. Tuğrul Bey'in divanında görev alan Ali b. Hasan el-Bâharzî, Alparslan ve Melikşah'a hizmet eden Tuğrâî gibi edipler bunlar arasında sayılabilir. Hatîb et-Tebrîzî ve